

13. *Троїцька Т.С.* Конструктивність антропологічного виміру толерантності: філософсько-освітній аспект // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2007. – № 34.
14. *Ягодин Г.А.* Через гуманізм и демократизацию к новому качеству образования // Правда. – 1988. – 21 декабря.

V. Chopey. The dynamics of changes in the world-view paradigms of the modern students.

The article analyzes the world-view paradigms of the student youth. It is proved, that the tradition and innovations in their organic combination are the most characteristic feature, that is inherent to the sociocultural sphere of youth in the transformational period.

Keywords: *world-view paradigm, youth, tradition, innovation.*

УДК 94(477+438)“193/199”:327

Володимир Мокрий

**ПРОГРАМА ЄЖИ ГЕДРОЙЦЯ ДОСІ АКТУАЛЬНА В УКРАЇНІ
ТА РОСІЇ (ДО 10-ТИ РІЧЧЯ ВІД СМЕРТІ РЕДАКТОРА ПАРИЗЬКОЇ
«КУЛЬТУРИ»)**

Аналіз діяльності та досягнень Єжи Гедройця дає аргументи, що підтверджують дієвість розробленого ним методу польсько-українського діалогу, який відкрив перспективу довгострокової угоди.

Єжи Гедройць належав до незалежної польської інтелігенції у міжвоєнний період і разом з М. Здзеховським, С. Лосом, М. Бобжинським вірив, що безпосереднім джерелом наростання конфліктів між Польщею та Україною протягом століть була «запрограмована» відсутність інтересу до історії та культури України і, особливо, відсутність зацікавленості у незалежності українського народу у XVII-XX століттях.

Однією з основних цілей функціонування журналу «Культура» було подолання відсутності знань поляків про Україну. Як редактор, так і експерти, досліджуючи українське питання для «Культури», приділили особливу увагу питанням, що важливі для обох країн, наприклад, визнання польського післявоєнного Східного кордону серед польської еліти, особливо, за умов еміграції співтовариства, а також визнання права громадян України на Львів і права литовців на Вільнюс.

Зміни у свідомості польського товариства стимулювали процес формування в українців прагнення до незалежності, а потім призвели до визнання незалежної української держави у 1991 році, що змінило національну ідентичність поляків, які почали сприймати Україну як свого сусіда і партнера у міжнародних відносинах.

Видатний російський вчений з Москви Лілія Шевцова стверджує, що без визнання і прийняття української незалежності та без встановлення партнерських відносин з Україною, Росія не зможе звільнитися від своїх неоімперських амбіцій, які є руйнівними для Росії і загрожують безпеці Європи.

Розкрити питання, покладене в основу статті, можна зі спроби з'ясувати у чому ж полягає дієвість розробленої Єжи Гедройцем та середовищем паризького журналу «Культура» методики польсько-українського діалогу, який відкривав перед поляками та українцями перспективу довготривалого порозуміння. Це порозуміння було щораз важче реалізувати у зв'язку з наростаючими конфліктами між обома народами у міжвоєнний період, особливо під час Другої світової війни.

З надзвичайно рідкісних та виважених коментарів самого Редактора [4, 752; 15; 16; 17; 11, 255-268; 8, 175-181; 18; 37, 157-167], стає зрозумілим, що головну причину, яка віддаляла перспективу польсько-українського діалогу, Гедройць, як і окремі польські вчені, що працювали до 1939 р. в академічних середовищах Вільнюса, Варшави, Львова чи Кракова, вбачав у відсутності зацікавлення поляків Україною. Саме про «програмний» характер занедбань поляків у галузі україністики як джерелі наростаючих польсько-українських конфліктів говорили члени «Слов'янського клубу» [21, 248] на початку ХХ ст., а в часи Другої Речі Посполитої особливо активний речник польсько-українського порозуміння Маріан Здзеховський (1861-1938 рр.)¹ [26, 71-78]. Це були часи, коли Єжи Гедройць – з 1920 року студент юридичного факультету Варшавського університету і єдиний поляк, який відвідував семінар з історії України професора Мирослава Кордуби, – був членом товариства «Державна думка» і був головним редактором політичного тижневика «Бунт молодих» (переформованого у 1937 р. в «Політику»). Це середовище відстоювало

¹ [26]. У 1937 р., посилаючись на думку С. Лося, яка полягала у тому, що через наростаючий конфлікт «немає рецепту на миттєве вирішення польсько-української ситуації», М. Здзеховський доповідав, що так відбувається в основному через те, «що ми нічого не знаємо про Україну і нічого не хочемо знати. Якесь Австралія цікавить нас більше, ніж найближчі нам побратими, сусіди та співгромадяни. Польські занедбання в галузі україністики [...] мають програмний характер» [43, 154].

позиції впровадження автономії Східної Галичини², що була визначена Радою послів у 1923 р. Другою Річчю Посполитою, якій польська влада так і не надала автономії [22, 26].

Українське питання, яке перед Другою світовою війною обговорювалося у польському середовищі покоління Мар'яна Здзеховського, Міхала Бобжинського (1849-1935) та Єжи Гедройця, залишалося все ще не розв'язаним у Східній Галичині та на Волині, що ускладнювало, а то й унеможлиблювало започаткування будь-якого польсько-українського діалогу під час як гітлерівської окупації так і сталінської, як під час Другої світової війни, так і після 1945 і 1947 років, коли без участі переселюваних поляків та українців вирішували їхню долю стосовно кордонів обох народів та держав.

Якщо ж головна причина наростаючих протягом століть польсько-українських конфліктів полягала у «програмному» характері польських занедбань, що стосуються нехтування зацікавленістю Україною, її історією, культурою, внутрішніми проблемами, а особливо одвічним прагненням українського народу до незалежності, то праці Івони Гофман і Міхала Сюдака [35, 260] та інших, згаданих раніше авторів, підтверджують, що для Є. Гедройця і колективу «Культури» програмний характер мали причини занедбань поляків у контексті вивчення України, Литви, Білорусі, а також Росії.

Найважливішим принципом, прийнятим Гедройцем у його методиці польсько-українського діалогу, було бажання вислухати та зрозуміти обидві сторони, особливо під час висвітлення контрверсійних проблем. Редактор не відступав від цього принципу, особливо під час дискусії щодо питань, у яких поляки та українці мали різні, а часто навіть цілком протилежні погляди, що впливали з переконань або ідеологічних, релігійних чи політичних симпатій.

Яскравим прикладом вірності цьому принципу є обговорені й опрацьовані Ізою Хруслінською та видані Богумілою Бердиховською і

² [22]. Якщо середовище «Політики», редактором якої був Є. Гедройць, за єдине вирішення української ситуації в Галичині вважало впровадження автономії Східної Галичини, то варто нагадати, що М. Здзеховський у своїй статті «Про польсько-руську суперечку» у «Московському тижневику», пригадав думку публіциста А. Єльського з Мінщини. Останній доводив, що слід «йти на поступки та давати русинам все, чого вони захочуть, навіть зі шкодою для нас, краще ампутація, ніж гангрена [більшовицька] усього організму». М. Здзеховський підтримував також М. Божинського, який посилався на таку думку С. Тарновського у 1866 р. «Тут на Галичині не пригноблювати, а підтримувати, розвивати треба руську націю, тоді вона зміцніє над Дніпром. Тут у Львові треба дати їй розвинутиися, а незабаром вона буде втягувати в себе соки з Волині, Поділля, України... Руссю буде, але Руссю, яка є побратимом Польщі і обоє вони посвячені одній справі». [41; 42; 43: cyt. za [27, 174-175]].

проаналізовані Міхалом Сюдаком роздуми та коментарі Гедройця щодо дискусії, яка виникла після публікації у часописі «Культура» матеріалів, які стосуються, наприклад, справи нагородження генерала Павла Шандрука орденом Віртурі Мілітарі, постаті Симона Петлюри, створення і діяльності легіону СС Галичина, Волинської трагедії, видання україномовної антології українських письменників «Розстріляне відродження» (1962 р.), кшталту польсько-українського, польсько-литовського, польсько-білоруського кордону, депортації українців під час акції «Вісла» у 1947 р., процесу беатифікації митрополита Андрея Шептицького, політики польського незалежного уряду щодо України, Білорусі, Литви, Росії з 1989 р.

На закиди про суб'єктивний спосіб ведення дискусії на шпальтах «Культури», які лунали як з польських середовищ, так і з українських, Гедройць вважав «за доцільне і демократичне» об'єктивне пояснення справ шляхом надання можливості кожній стороні представити своєї позиції, особливо тоді, коли сам Редактор мав негативне ставлення до певної події, вчинку чи висловлених поглядів. Редактор, якого критикували за захист генерала П. Шандрука і надання йому можливості висловлення своєї думки, відповів, що так само він вчинив би у випадку зі Свентокшиською бригадою. Оскільки навмисне забування народом ганебних фактів у своїй історії чи піддавання сумніву їх існування «було б фальшуванням історії. Саме це фальшування історії, – підкреслював Єжи Гедройць, – усілякі спроби представлення історії окремих народів як незаплямованої приводить до виникнення онеризму чи бандерівщини [....]. Я глибоко переконаний, що мій вчинок є слухним і вірним»³ [13].

Слушно, бо вірними й завжди актуальними залишаються переконання Гедройця та співпрацівників і послідовників «Культури» про право кожного народу на самоствановлення, й також право на самоствановлення українського народу, особливо неоціненна діяльність для підтримки ідеї незалежності України та визволення всіх народів, уярмлених Радянським Союзом.

Пригадаємо, що діяльність Редактора та членів колективу «Культури» спрямована на досягнення незалежності народів, підневільних Радянському Союзу, становили послідовну реалізацію тверджень, сформульованих Єжи

³ [13, 265]. Важливо, що, - як підкреслює Хруслінська, вже у 1948 р., аналізуючи погляди Ватикану «щодо можливості канонізації духовного лідера українців» митрополита А. Шептицького, Є. Гедройць у листі до Є. Стемповського писав: «А загалом я маю настирливу думку, що ми повинні розпочати старання про беатифікацію митрополита Шептицького. Я думаю, що й по суті це слушно і тактично, це дуже актуально сьогодні, і добре було б, якби це ми були ініціаторами цієї справи й слідкували за нею» [13, 69].

Гедройцем та Пйотрем Дуніним-Борковським з ініціативи і за співпраці Анджея Вінченца та Єжи Стемповського, а також за підтримки Юліуша Мерошевського у проголошеній уже у 1953 р. «Східній програмі *«Культури»*. У першому з п'яти пунктів-тверджень цієї програми автори переконували, що «Польща може повернути незалежність лише в рамках зфедералізованої Європи, у якій було б місце для держав, які в 1939 р. не мали незалежності: Україна, Білорусь, Литва. [Натомість] утворення незалежної України – це справа першочергового значення для Польщі і це є зміцнення перед російським імперіалізмом» [36, 205].

Ті, хто підписалися під *«Декларацією в українській справі»*, закликали «з особливим натиском російський опозиційний рух в СРСР і російську політичну еміграцію до зміцнення і поглиблення співпраці з бойовиками у боротьбі за незалежність України» [23].

Одним з найбільших досягнень Єжи Гедройця і всіх співтворців *«Східної програми «Культури»* стала опублікована 24 роки по тому у випуску № 5 (356) *«Культури»* відомої *«Декларації в українській справі»*, у якій незалежність України та визволення всіх уярмлених СРСР народів підтримали також незалежні російські інтелектуали, які підтримували думку, що «ліквідація радянського колоніалізму належить також до його власних інтересів», оскільки «імперіалізм однаково отруює народи, які є його жертвами, і однаково отруює народ, який є його носієм».

У народів, що живуть у так званих національних демократіях Центрально-Східної Європи і в СРСР, як читаємо в *«Декларації»*, «тісно між собою пов'язані, не буде справжніх вільних поляків, чехів чи угорців без вільних українців, білорусів чи литовців. І нарешті, без вільних росіян. Без росіян вільних від імперських амбіцій, які б розвивали власне національне життя, поважали право на самоствердження інших народів»⁴.

⁴ Пригадаймо, що достойні найбільшого визнання автори цієї історичної *«Декларації»* у наступний спосіб обґрунтовували чому вони висунули українців на перше місце у своєму документі: 1) українці, - читаємо в *«Декларації»*, - це найбільший в рамках СРСР поневолений народ, і як народ найбільш вперто, поряд з литовцями, бореться за здобуття незалежності державного устрою»; 2) під час «відлиги» за часів панування Хрущова в Україні підняли голову нащадки «розстріляного відродження», намагаючись відбудувати частково хоча б те, що було знищене за часів Сталіна»; 3) незважаючи на погроми Брежнєва Україна не здалася, «навпаки, українські патріоти найгустіше залюднюють тюрми та табори, опір в Україні став синонімом національного опору в імперії». *«Декларацію в українській справі»* підписали 14 наступних осіб: Андрій Амальрік, Владімір Буковський, Збігнев Бирський, Юзеф Чапський, Єжи Гедройць, Наталія Горбаневська, Густав Херліг-Грудзінський, Юзеф Лободовський, Владімір Максимов, Тібор Мерай, Домінік Моравський, Віктор Некрасов, Олександр Смолар, Павел Тігрід. Patrz: [23, 66-67. Por. 25, 65-114].

Східна програма була прийнята Єжи Гедройцем як новий проект польської політики, як слушно пише Анджей С. Ковальчик – «вона відіграла подвійну роль – чекала на втілення в реальність за сприятливих умов в майбутньому, проте вже в 1950-х роках почала створювати новий клімат і впливати на відносини між Польщею та її східними сусідами: українцями, литовцями, білорусами. [...] Слід підкреслити, що Гедройць не пропонував прийняти загарбання Львова та Вільнюса Радянським Союзом, а хотів, щоб Польща визнала право українців і литовців на ці міста. Влада Москви над Львовом і Вільнюсом залишалася для Гедройця настільки ж безправною як і її присутність в Києві та Каунасі» [22, 151-154].

У створенні та реалізації Східної програми як нового проекту східної політики відзначився український «берлінчик» Богдан Осадчук. Оригінальність запропонованої ним візії польсько-українського поєднання полягає, у першу чергу, в тому, що він вважав, що довготривалість єднання поляків з українцями буде залежати від якості відносин як Польщі, так і України з Німеччиною та Росією. Однак добросусідські і партнерські відносини між цими чотирма народами будуть можливі тоді, коли Польща та Україна визволяться від радянської домінації, а в майбутньому об'єднана Німеччина та вільна Росія позбудуться великоімперських прагнень⁵.

Неоціненний внесок Єжи Гедройця в переконанні російських інтелектуалів позбутися великоімперських прагнень в проголошеній разом з представниками інших народів декларації на тему незалежності України стає тим більш важливим, оскільки він стає «до болі актуальним» також в Росії. На думку аналітиків міжнародних відносин в Європі, після здобуття незалежності Польщею, об'єднання Німеччини та розпаду СРСР й здобуття незалежності Україною ані об'єднана Німеччина не позбулася своїх амбіцій економічної домінації, ані влада, яка утворилася після розпаду СРСР в Росії, не позбулася великоімперських прагнень. Про це неодноразово застерігали на зламі XX і XXI століть, окрім Єжи Гедройця, Богдан Осадчук⁶, Кшиштоф

⁵ «Засновники «Культури», - як пригадує Базилій Керський, - протистояли прийнятій польською комуністичною владою тезі, що поділ Німеччини мав бути гарантією безпеки Польщі. Діячі «Культури» знали, що це саме поділ Німеччини мав обґрунтувати необхідність перебування військ Червоної армії в Центральній Європі, а отже, й відсутність суверенності Польщі, що означало, що в захисті об'єднаної Німеччини вони (засновники «Культури») бачили союзника незалежної Польщі» [40, 159].

⁶ У статті «Між Німеччиною та Росією», надрукованій понад 10 років після здобуття незалежності Польщею, падіння берлінської стіни і розпаду Радянського Союзу, Богдан Осадчук писав: «Берлін росте вгору й його розпирає гордість. Він роздувається зарозумілістю наче кулька і як кулька є порожнім всередині. Але нема такого сміливця, який би проколов оболонку чоботом та відкрив би сутність велетня без змісту. Великими кроками насувається також десята річниця

Пом'ян⁷ та Єжи Пом'яновський⁸, котрий як продовжувач справи Гедройця і співпрацівник російськомовного журналу для росіян, який видавався у Польщі, «Новая Польша»⁹ в особливо аргументований спосіб підкреслює, чому існування незалежної України, передусім, лежить в інтересах Росії, Польщі та Європи [11; 12; 13].

Рівно 22 роки після проголошення «Декларації в українській справі» вже після розпаду Радянського Союзу, на 10-ту річницю проголошення незалежності Польщі і вісім років після проголошення незалежності України, тобто у 1999 році, Гедройць в інтерв'ю для польського телебачення все ще спрямовував до напрацьованої «Культурою» Східної програми. Він одночасно заспокоював тих поляків, які побоювались, що підтримка незалежної Білорусі, Литви, а особливо України може бути небезпечною для Польщі. На закиди, що «підтримка нами (поляками) незалежних рухів чи це в Україні, чи в Білорусі сильно стурбує, щоб не сказати роздрознить Росію», Редактор відповів, що «у даний момент [тобто у 1999 р.] надзвичайно

поєднання поділеної протягом півстоліття Німеччини, сьогодні вже зовсім позбавлена давньої ейфорії. З кожним роком відпадала частина з колишнього катехизму патріотичного піднесення, даючи місце наростаючому скепсису й розчаруванню. Зрештою вже тоді, 10 років тому, об'єднання більше здивувало німців, ніж раптова незалежність поляків. Але емоції після падіння берлінської стіни попливли так швидко, що на якийсь час зовсім прикрили взаємну недовіру й глибокий рів ізоляції між сходом і заходом країни. [...] Кремль має концепцію, щоб посварити Польщу з Україною. Це ключове завдання російської дипломатії у нашому регіоні. Класичним прикладом може слугувати будова наземної нафто-газової труби, запропонованої Варшаві для оминання, а потім поглинення ізолюваної України» [30, 315-330]. Доробок Осадчука у першому задумі мав становити предмет аналізу відповідних розділів книги М. Сюдака [35, 260]. Публіцистика Б.Осадчука є темою магістерських праць та окремих досліджень наукових працівників кафедри українознавства Факультету міжнародних відносин та політології Ягеллонського університету.

⁷ В опублікованих краківським «Знаком» «Розмовах на новий вік», висловлюючись у 2002 р. на тему «нвої Європи», Кшиштоф Пом'ян прогнозує, що «в результаті інтеграції континенту на ньому з'являться протягом найближчих 100-200 років два великі об'єднання національних держав. Одним буде Європейський Союз, а другим буде об'єднання з домінуванням Росії» [31, 289-290].

⁸ У знаменитій лекції, представленій у Фонді св. Володимира, Єжи Пом'яновський сказав: «Європі потрібна незалежна Україна, оскільки без України немає радянської імперії. Екзугмація цієї юрської потвори неможлива без приєднання України. Росія як Росія нехай живе й розвивається, але не як імперія. Імперія це не лише для Польщі безпосередня загроза, а й для усієї Європи. Підставою існування цього геополітичного творіння була територіальна експансія, вимушена екстенсивною економікою, економікою, яка ґрунтувалася не на сучасних методах інтенсивної економіки, а на експлуатації рабської і використання земель загарбницьким способом [...]. Незалежність України необхідна для Росії, не лише для Польщі, Європи й для самої України. Вона необхідна з тієї причини, що повторне відтворення імперії й повернення України становить велику спокусу, яка відбирає у росіян бажання створення власної економіки й своєї політики. Навіщо будувати ферми й створювати новий клас фермерів, якщо в Україні є всього вдосталь, прекрасне збіжжя і «вареники зі сметаною» [32, 97].

⁹ У виданні з нагоди 10-ї річниці від дня смерті Єжи Гедройця у спеціальному 122 випуску журналу «Новая Польша» були надруковані наступні, присвячені йому статті: Л. Шевцова [38] під назвою «Наш герой не нашого часу»; М. Попович [6]; Б.Бердыхокская, Г.Вуец [1]; М.Кравчик [5].

потрібною є наша східна політика, я вже декілька разів говорив, що для нас незалежна Україна має більше значення, ніж НАТО. Зрештою, це не моя думка, а Збігнева Бжезінського. І я вважаю її дуже слушною. На мою думку, ми повинні зробити усе, щоб допомогти зафіксуватися незалежності України [...] Для нас незалежна Білорусь і незалежна Україна – це основна умова. Одночасно основною умовою є нормалізація польсько-російських відносин. І тут у цій галузі нічого не робиться [...]. Я переконаний, що це можливо [встановлення добросусідських відносин з Росією]. Треба пояснити росіянам, що їхні імперські амбіції по відношенню до пострадянських республік є шкідливими для них самих. Найкращим прикладом того, що це можливо, є діяльність часопису «Культура». Я у свій час це підкреслював і вважаю це за успіх «Культури». Це факт, що ми заохотили до декларації еміграційних лідерів на чолі з Солженіциним, які визнали незалежність України [...] Мені здається, що відчуття безпеки – це, передусім, нормалізація відносин з Росією і турбота про незалежність України, балтійських держав і Білорусі як партнерів» [19, 157-158].

На думку видатного сучасного московського політолога Лілії Шевцової, з огляду на те, що сучасна російська політика зайшла «у глухий кут» і її торкнувся «параліч», «й надалі актуальним залишається думка Гедройця щодо України» [38]. У контексті таких думок для представників московських еліт висловлюваний послідовно на зламі 1940-х і 1950-х рр. Гедройцем погляд, що утворення незалежної України належить до інтересів Польщі, Росії, Європи, набирає, і то через кілька причин, особливого значення. Особливо сьогодні, 20 років після проголошення незалежності України, до «наглядання» за її незалежністю, а також незалежністю Білорусі переконують, а то й заохочують, і це у власних інтересах, не лише поляки, але, ідучи слідом за діячами російської еміграції другої пол. 1970-х років, представники російських еліт, які вважають Гедройця своїм героєм. Як пише Л. Шевцова, він (Гедройць) започаткував новий «погляд на міжнародні відносини і на європейський порядок. Початком того нового мислення був заклик поляків і не лише їх, щоб вони визнали українське право на самостійну державу. Він зробив це в час, коли польське суспільство все ще марило про Велику Польщу. Незалежна Україна означала неминучий розпад СРСР. Ця думка протягом десятиліть здавалася абстракцією навіть критикам радянського устрою, радянським дисидентам. Але майбутнє показало, що Гедройць був кращим візіонером, ніж багато політичних лідерів. Він

передбачив неможливе, він думав про нову Європу задовго до того, як французи та німці розпочали європейську інтеграцію» [38].

Польща мала сприятливу для демократичних змін ситуацію, оскільки польські дисиденти, а в подальшому діячі «Солідарності» й незалежні політики та демократично вибрані представники найвищих органів влади, включаючи усіх президентів вже незалежної Речі Посполитої, а отже, Леха Валенсу, Олександра Квасневського, Леха Качинського і, як бачимо, Броніслава Коморовського, підтримали програму Єжи Гедройця. Бувало, що й відвідували Редактора, слухали його поради та намагалися реалізувати його ідеї¹⁰ вже у вільній, демократичній Польщі [16, 27-28]. Раніше, як влучно пише Л. Шевцова, Гедройць не підходив до «часів, в яких найкраще функціонують прагматики, що підпорядковуються реальності без жодних амбіцій змінити світ». Тому, як підкреслює Л. Шевцова, – надалі залишається актуальним послання Гедройця, яке стосується України. На думку московського політолога, програма Гедройця й надалі залишається актуальною тому, що «вільна незалежна Україна була рівнозначною кінцеві традиційної радянської імперії. Отже, вона імплікувала перетворення самої Росії. На жаль, посткомуністичну Росію до сьогодні не вдалося виплутати з історичних перепетій. Для російських лідерів збереження давніх сфер впливу

¹⁰ Заслуговує на увагу той факт, що погляди Гедройця поділяє президент А. Квасневський, який відвідав Редактора «Культури», про що під час зустрічі у Фонді св. Володимира у Кракові у 1997 році так висловився Чеслав Мілош: «Ця політика Єжи Гедройця присутня у кожному номері «Культури». Ви мусите знати, що цей часопис виходить з 1947 року до сьогодні щомісяця. Це рекорд. Його числа доходили до Польщі і їх читали з великим зацікавленням, особливо в партійному середовищі. Цей часопис виконував надзвичайний інтелектуальний вплив і служив для Гедройця певним чином як «Колокол» Герцена. Оскільки «Колокол» чи «Дзвін» виходили в Лондоні у 1857 -1867 роках і робили величезний вплив на думку в Росії. Вплив Гедройця був дуже сильним, незважаючи на те, що партійна лінія вважала, що він є найбільшим і найзапеклішим ворогом, і вважали, що існує потужний центр, який фінансувався американцями, великі офіси, великі редакції. А це все робили всього лише троє людей без жодного великого фінансування.

Я хочу сказати, сьогодні є у певному значенні дуже цікава річниця. Отже, коли вибрали президентом Квасневського, то одним з перших його візитів був візит до Єжи Гедройця. Квасневський їздив до нього три рази, а Гедройць говорив йому, що треба робити політику приязні з Україною та Литвою. Квасневський прислухався до цього. На мою думку, сусідським відносинам між Польщею та Україною великою мірою ми завдячуємо Гедройцеві, а факт, що Польща першою визнала Україну, теж з цим пов'язується. Президент Квасневський і президент Литви Бразаускас зробили цей останній з'їзд президентів у Вільнюсі. Я був там як один з виступаючих. Це був дуже важливий крок для консолідації, згоди у тій нашій частині Європи і сьогодні, 9 листопада президент Квасневський і президент Бразаускас є у Єжи Гедройця, де вони складають звіт з цього з'їзду президентів, на якому був також президент Кучма. Можна сказати, що це є та лінія пошуку згоди, дуже важка, де треба взяти до уваги, що більшість польської еміграції це були ті поляки, яких вивезли до таборів після зайняття цих регіонів Радянським Союзом, тобто люди, які походили з так званих кресів, і пояснювати їм, що Львів повинен належати Україні, а Вільнюс – Литві було дуже важко. Це була дуже смілива лінія, яка виявилася переможною». Пор. «Horyzonty Krakowskie. Społeczeństwo – Kultura – Duchowość» 1997, nr 5/6, s.27-28.

становить підставу утримуватися при владі. Україна відіграє тут ключову роль. Російські традиціоналісти не перестають називати Україну «колискою російської державності»¹¹. Україна – це «не держава» переконував американського президента Джорджа Буша у 2008 р. у Бухаресті Володимир Путін. Має рацію Пом'яновський, кажучи, що «нема імперії без України, а відродження імперії – це найгірше, що загрожує нам зі Сходу». Саме на Україну і на відношення до української незалежності наштовхуються багато російських інтелектуалів, а також лібералів. Ідея незалежної України у свій час допомогла самовизначитися польським елітам. Сьогодні та сама ідея є необхідною для формування нової самосвідомості росіян» [38].

Звісно, що має рацію Пом'яновський, коли твердить, що підпорядковуючи собі Україну, Росія стала імперією і тією імперією вона перестане бути для власного ж добра, якщо визнає право українського народу на самовизначення, зацікавиться його культурою, як це робила паризька «Культура», і буде розвивати партнерські українсько-російські відносини.

Добре вийшло, як каже Л. Шевцова, що «завдяки Єжи Гедройцеві російські дисиденти [у 1977 р.] зрозуміли, що українці є окремим народом і зацікавилися українською культурою». Шкода, що потрібно визнати слушність думки Л. Шевцової і тоді, коли вона підкреслює, що сьогодні, на жаль, «на Україну, а також на відношення до української незалежності наштовхуються багато російських інтелектуалів, а також лібералів» на чолі з такими постатями як Олександр Солженіцин, який нещодавно помер, який пропонував федерацію російських країн, тобто Росії, України і Білорусі, видатний вчений медієвіст Дмитро Лихачов чи Олександр Зам'ятін, який заперечує існування українського народу, та багато інших. Всі ці противники прагнень українського народу до незалежності і взагалі існування окремої держави, народу, української культури і мови, на жаль, не нав'язують

¹¹ Як доводить російський вчений Ігор Торбаков, росіяни вважали українців за окремий народ до 24 липня 1687 року, тобто до часу додання у переддень виборів нового гетьмана України князем Василем Голіцином двох додаткових статей до договору з царським урядом. На ці статті присягали до того часу гетьмани Козацької України. Ці статті між іншим рекомендували, «щоб гетьман і старшина, служачи великим государям, народ малоросійський всілякими засобами і способами з народом великоросійським поєднували, до нерозривної і тривалої згоди приводили через шлюби й інші діяння, щоб обидва народи поєдналися під одним скіпетром царського маєстату і в одній християнській вірі так, щоб ніхто уже не говорив, що малоросійський край підлягає гетьманській владі, але щоб усюди виступали одноголосно: - Його Імператорської Величності самодержавної влади гетьман, старшина і народ малоросійський – спільно з народом великоруським» [7, 191]. Слід доповнити, що XIX ст. це час репресії українських митців на чолі з Т. Шевченком і переслідувань імператорською владою української мови та культури [28, 151-167].

погляди самотнього російського речника духовного розвитку українського народу та його права на самостановлення з половини ХІХ ст. Олександра Герцена¹², з яким Гедройця нерідко порівнювали поляки. Російські, (а також українські як, наприклад, теперішній міністр освіти України Дмитро Табачник) противники устabilьнення демократичних змін і політичної незалежності України безкритично нав'язують незкориговані істориками до сьогодні в Росії повсюдно існуючі у шкільних програмах, думки давніх офіційних ідеологів панславизму, переслідуючи українську культуру представниками російської світської та церковної влади ХІХ і ХХ століть¹³.

Важко сказати скільки мине часу поки російські інтелектуалісти підуть у слід за своїм співвітчизником – емігрантом, який 151 рік тому висловився у підтримку незалежності України, а також росіян, які співпрацювали з паризькою «Культурою», яких у 1977 р. до незалежності України в інтересах Росії переконав польський Герцен – Єжи Гедройць.

Якщо серед російської еліти вже немає еміграції, а в Москві Гедройця розглядають як героя прийдешніх для Центрально-Східної Європи часів, то насправді, – як стверджує Даніель Ротфельд, цитований Леопольдом Унгером: «ті, хто говорять, «про концепцію Гедройця», не розуміють, що лише зараз відкривається можливість реалізувати його думки на шкалі, про яку колись годі було й мріяти» [39].

Отже, мають рацію ті поляки та росіяни, які, як і Єжи Пом'яновський, Богуміла Бердиховська, Генрик Вуец і Лілія Шевцова, у слід за тими, хто підписав «Декларацію у справі української незалежності», яка була опублікована «Культурою» у 1997 р., постійно й послідовно наголошують, що надалі актуальним залишається послання Гедройця, яке стосується «доглядання за незалежністю України, балтійських держав і Білорусі як партнерів». Мають рацію і всі ті, котрі чесно і справедливо визнають право

¹² Намагаючись протистояти русифікації України, що триває від угоди в Переяславі 1654 року, О. Герцен у своєму еміграційному часописі «Колокол» (1859, № 34) писав, що «..Москва, а конкретно Петербург, ошукали Україну і схилили її до ненависті до москалів. [...] Цар Олексій запрягнув, що буде дотримуватися цих засад. Петро І під претекстом зради Мазепи залишив лише тінь цих привілеїв. [...] Несчастна країна протестувала, але не могла протистояти неблаганній лавині, яка насувалася з півночі, з Петербурга до Чорного моря і покривала все єдиним льодовим покривалом неволі. [...] Україну, - підкреслював Герцен, - належить у такому випадку визнати за вільну і незалежну державу» [1, с.327; 2, с.274; 29].

¹³ Як відомо, Віссаріон Белінський, Миколай Погодін, Михайл Катков, Олександр Орлов в ХІХ ст., а в ХХ ст. противники українізації зрусифікованої України, які фізично винищили творців українського «розстріляного відродження», вважали, що не існує окрема українська мова (яка, на їхню думку, була діалектом великоросійської мови), а тим більше український народ вважався за російське плем'я, а трагічна історія України описувалась як доплив до великої ріки історії Росії [28, 151-167].

на самостановлення кожного народу, а також українського народу, і тому, – як авторка нарисів «Гедройць надалі актуальний» [8, 175-181] Богуміла Бердиховська і президент Польсько-українського форуму Генрик Вуец, – вважають, що «в інтересах Польщі є розширення стабільності й безпеки в Європі через Євросоюз, а не бути сусідами з буферною зоною», якою мала б стати Україна, як пропонують деякі польські публіцисти, які не до кінця розуміють програму Єжи Гедройця [33].

Як слушно констатують Г. Вуец та Б. Бердиховська, полемізуючи з противниками незалежності України, пропозиція Сенкевича, «щоб визнати Україну за буферну сферу», по-перше, означала б згоду «на розширення домінації Росії до кордону Буга», а по-друге, не служила б безпеці Польщі й цілого регіону Центрально-Східної Європи¹⁴ [9].

Діяльність Єжи Гедройця супроводжувало переконання, що формування тривалого порозуміння з найближчими сусідами вимагає від поляків вивчення історії і культури цих сусідів, тобто, білорусів, литовців, росіян і українців, а також розуміння наростаючих століттями непорозумінь і конфліктів, особливо з українцями, росіянами, як і з німцями. Такому вивченню мала служити представлена на шпальтах «Культури» історія і література тих народів, яка була, – як про це висловився Михайло Грушевський, – проекцією національного життя кожного народу [24, s. 29-49]. Представлення української літератури у середовищі «Культури» займався переважно висвітлений в окремому розділі книги Міхала Сюдака [35] Юзеф Лободовський, історія якого є темою цікавої монографії україністки з Університету імені Марії Кюрі Складовської у Любліні – Людмили Сірик¹⁵ [34].

Обговорення на шпальтах «Культури» праць видатних творців української науки, літератури, суспільно-політичної-думки мало, – як

¹⁴ [9]Автори цієї статті полемізують з пропозицією Бартоломія Сенкевича, «щоб визнати Україну за буферну зону», котра, на думку Бердиховської та Вуєца, є «погодженням на розширенням домінації Росії по кордон над Бугом». *Por. tez.* [1, 13-16].

¹⁵ [34, s.288]. Л. Сірик представляє вклад Лободовського у представлення полякам української літератури на шпальтах «Культури» у розділі тієї ж монографії під назвою «*Problematyka polsko-ukraińska w publicystyce Łobodowskiego*». Лободовський умістив рецензію видану українською мовою у паризькому видавництві польського Літературного інституту антології в опрацюванні Юрія Лавріненка «Розстріляне Відродження. Антологія 1917-1933». В оцінці Лободовського вона є однією з найпромовистіших документів радянського терору у відношенні до культур підневільних більшовицькій Москві народів» і спричинила видання урядової книги О.Р.Мазуркевича «*Закордонні фальсифікати української літератури*»[34, 154].

зауважила Іза Хрусліньська¹⁶, – те важливе значення, що допомагало спочатку зрозуміти польське середовище емігрантів, а потім в країні, що «поляки, котрі протягом кількох років панували над східними сусідами, несуть співвідповідальність за їхнє запізнення національної емансипації та різні історичні нещастя. А оскільки ми співвідповідальні, то сьогодні, – переконував Гедройць, – ми повинні підтримувати ці народи» [12, 267].

Росія також повинна підтримувати визволену 20 років тому з радянської неволі Україну і всі народи Радянського Союзу, тому що Росія також протягом століть панувала над тими народами й також несе відповідальність за нещастя та спізнену емансипацію переслідуваної в часи царської імперії й радянської України і всіх ув'язнених народів.

Росія почне відчувати відповідальність, якщо у слід за російськими емігрантами Александром Герценом в ХІХ ст. та Владіміром Максимовим [14, 298] у ХХ ст., а особливо у слід за сьогоднішньою московською елітою з середовища Л. Шевцової визнає право українського народу на самоствердження, прийме 20-літню незалежність України, а як наслідок зацікавиться культурою та історією цієї країни, а також історією та долею багатомільйонної української меншини, яка протягом століть вносила свій вклад у розвиток російської культури і стала причиною економічного розвитку, а сьогодні живе в Російській Федерації. Ключовою проблемою тут є забезпечення українцям, які живуть у Росії, прав та можливостей реалізації їхніх культурних потреб, а там ані в початкових школах, ані у середніх, ані у вищих навчальних закладах немає жодної лекції навчання української мови чи кафедри українознавства в університеті, що є важливим, бо відношення до національних меншин даної держави є пробником, тестом демократії і поваги прав кожного народу до задоволення своїх культурних та релігійних потреб.

Візія Росії, яка стає демократичною, «Росії в Європі, яка простягається аж до Владивостоку, – як вважає Збігнев Бжезінський¹⁷ [10], – може бути

¹⁶ Ця стаття була надрукована у „Gazecie Wyborczej” за 24-15.04.2004. Запропонована Єжи Гедройцем концепція дослідження причин конфліктів поляків з народами Речі Посполитої у доданій Хрусліньською інтерпретації Анджея Менцвеля на практиці «означає, що історичні рахунки, особливо з нагоди різних пам'ятних та центральних нагод, не мусять бути вирівняними. У питанні сучасної польської ідентифікації це мусить означати обов'язково остаточно позбутися польського традиційного патерналізму щодо країн та їх мешканців, остаточно визволитися з-під предметного їх трактування як терену польсько-російської боротьби. Можна сказати, що побудова вдалих спеціальних взаємин з нашими найближчими сусідами, тобто з українцями, невід'ємно пов'язано з перебудовою польської самоідентифікації.». Цит. за : [12, 267].

¹⁷ [10]. Стаття була опублікована в англомовному тижневику, який виходить у Києві «The Kyiv Post».

привабливою для багатьох росіян. Але якщо вони не використають цей шанс, який мають сьогодні, та візія може їх оминати. Україна пропонує Росії не лише науку зі своєї історії, але також прокладає дорогу. Дорогу – як ми повинні вірити у це всі на Заході – по котрій піде колись також й сама Росія».

Чи насправді Захід зрозуміє заклик Збігнева Бжезінського щоб підтримати незалежність України, яка зараз перебуває під загрозою, і вибрану Україною дорогу до демократизації країни, по якій, звичайно, має шанс піти Росія, як можна дійти висновків з прогнозів Л. Шевцової? Щоб росіян не оминула запропонована їм Україною наука зі своєї історії, і щоб росіяни таки пішли шляхом, прокладеним Україною, у захисті волі та демократії як у Росії, так і в Україні, Білорусі і в інших пострадянських країнах, Америка повинна виразно більше заангажуватися, «бо їй належить специфічне завдання, яке полягає в захисті свободи та поширенні демократії» [20, 38].

Складається така ситуація коли, з одного боку, на Заході, особливо в Польщі, наче іронічно, росте кількість «втомлених» Україною, нетерпеливих противників програми Єжи Гедройця, що сприяє накинненню в Україні сучасної моделі авторитарного уряду Москви, а з другого боку, ідеї Єжи Гедройця та Збігнева Бжезінського поширюють демократичні середовища в Росії. Отже, як наслідок, «залишається лише думати, – як вірить Мацей Олхава, – що адміністрація Барака Обама разом з колишньою першою леді Хеларі Клінтон дотримаються даного раніше слова, коли, обговорюючи в 1997 р. на урочистостях з нагоди пам'яті жертв комунізму [...] обіцяла: «У вашій боротьбі за свободу та демократію американський народ стане на ваш бік» [20, 38]

Переклад з польської Ю. Сюсель, О. Вознюк.

Л і т е р а т у р а

1. *Бердыховская Б., Вуец Г.* Все критики Гедройца // Новая Польша, 2010, № 9 (122).
2. *Герцен А.* Собрание сочинений, т. XII. – Москва: 1957.
3. *Герцен А.* Письма о России и Польше // Колокол. – Лондон :1859. – № 34.
4. Єжи Гедройць та українська еміграція. Листування 1950-1982 років / Упорядкування, передне слово і коментарі Богуміли Бердыховської. – Київ: 2008.
5. *Кравчик М.* Говорит представитель парижской «Культуры» в Польше.
6. *Попович М.* «Культура» с украинской точки зрения.

7. *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен, изд. 2. - Санкт-Петербург: [b.r.], кп. 3, т. 14, кол. 1014.: цит. за I.Torbakow. Swój czy obcy? Stereotyp Ukraińca w Rosji w XVII-XVIII wieku // *Między Sąsiadami*, 1998, № 8.
8. *Berdychowska B.* Giedroyc nadal aktualny // *Wiele twarzy Ukrainy / Ukraina. Ludzie i książki.* – Wrocław: 2006.
9. *Berdychowska B., Wujec H.* W rocznicę aktu niezależności Ukrainy. Idee spuszczone ze smyczy, «Gazeta Wyborcza» 25.10.2010.
10. *Brzeziński Z.* Rosja – młodszy brat Ukrainy // *Gazeta Wyborcza*, z 16.11.2007.
11. *Chruślińska I.* Jerzy Giedroyc i polsko-ukraińskie upiory przeszłości // *Wiele twarzy Ukrainy / rozmawiali i przypisami opatrzyli I. Chruślińska i P. Tyma*, wstęp M. Czech. – Lublin: 2005.
12. *Chruślińska I.* Pierwszeństwo wyciągniętej dłoni. Jerzy Giedroyc i polsko-ukraińskie upiory przeszłości - zamiast wywiadu // *Wiele twarzy Ukrainy...*
13. *Chruślińską I.* Jerzy Giedroyc i polsko-ukraińskie upiory przeszłości.; J. Giedroyc – J. Stempowski, Listy, cz. I, Warszawa 1998.
14. *Duda K.* Wiara i naród Twórczość Władimira Maksimów a. – Kraków: 2001.
15. *Hofman I.* Szkice o paryskiej «Kulturze». – Toruń: 2004.
16. *Hofman I.* Ukraina, Litwa, Białoruś w publicystyce paryskiej «Kultury». – Poznań: 2003.
17. *Hofman I.* Zjednoczona Europa w publicystyce paryskiej «Kultury». – Lublin: 2001.
18. Jerzy Giedroyc – emigracja ukraińska. Listy 1950-1982 / w opracowaniu B. Berdychowskiej, tłum. O. Hnatiuk. – Warszawa: 2004.
19. Jerzy Giedroyc o sprawach polskich, ukraińskich i globalnych. Fragmenty rozmowy z redaktorem paryskiej «Kultury» Jerzym Giedroyciem przeprowadzonej w dniu 14 stycznia 1998 r. przez red 11 P Barbarę Czajkowską // *Між сусідами – Міędzy Sąsiadami.* – Kraków: 1998. – № 8.
20. *Kegley Jr. C. W., G.A. Raymond,* After Iraq: The Imperiled American Imperium, Oxford University Press, 2007; цит. за: M. Olchawa, Imperialna rozgrywka. Ukraina w geopolitycznej strategii Stanów Zjednoczonych, tłum. J. Piasecki. – Kraków: 2009.
21. *Kich-Maslej O.* Ukraina w opinii elit Krakowa końca XIX – pierwszej połowy XX wieku. – Kraków: 2009.
22. *Kowalczyk A.S.* Polityka «Kultury» // Giedroyc i «Kultura». – Wrocław: 1999.
23. *Kultura*, 1977. – № 5 (356).
24. *Mokry W.* Dzieje narodu i państwa ukraińskiego we współczesnej historiografii. (Najnowsze syntezы dziejów narodu i państwa ukraińskiego) // *Obraz konfliktów między narodami słowiańskimi w XIX i XX wieku / red. I. Stawowy-Kawka.* – Kraków: 2007.
25. *Mokry W.* Elity polskie o wolności i niezależności Ukrainy. Od polskiego do ukraińskiego Sierpnia // *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, t. XI-XII, 2010.
26. *Mokry W.* Marian Zdziechowski jako rzecznik porozumienia polsko-ukraińskiego // *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze.* – t. I-II. – Kraków: 1993.

27. *Mokry W.* Polaków i Ukraińców dziś, wczoraj, jutro // *Znak*, 1989. – №10-12(413-415).
28. *Mokry W.* Stosunek oficjalnych władz i elit rosyjskich do języka, kultury i narodu ukraińskiego od 1654 roku do połowy XX wieku, [w:] *Życie religijne i duchowość współczesnych Słowian* / red. L. Suchanek. – Kraków: 2002.
29. *Mokry W.* Hercen Aleksander wobec kulturalnego odrodzenia Ukrainy i jej dążeń niepodległościowych do powstania styczniowego // *Księga jubileuszowa 70-lecia urodzin prof. Lucjana Suchanka*, red. K. Duda. – Kraków: 2007.
30. *Osadczuk B.* Ukraina, Polska, świat, Sejny: 2000.
31. *Pomian K.* O nowej Europie // *Rozmowy na nowy wiek* / wela K. Janowska, P. Mucharski. – Kraków: 2002.
32. *Pomianowski J.* Lach, Kozak i Moskal. Co ich łączy, co ich dzieli? // *Між сусідами – Міędzy Sąsiadami*. – Kraków: 1998. – № 8.
33. *Sienkiewicz B.* «Rzeczpospolita» z 29-30.05.2010.
34. *Siryk L.* Naznaczony Ukrainą. O twórczości Józefa Łobodowskiego. – Lublin: 2002.
35. *Siudak M.* Perspektywy dialogu polsko-ukraińskiego w środowisku paryskiej «Kultury» w latach 1947-1991. Giedroyc, Mieroszewski, Łobodowski. – Kraków: 2010.
36. *Siudak M.* Ukraina w myśli Jerzego Giedroycia i Juliusza Mieroszewskiego // *Між Сусідами – Міędzy Sąsiadami*. – Kraków: 1999. - № 9.
37. *Szaruga L.* «Kultura» wobec «sprawy ukraińskiej // «Kultura» paryska. Twórcy, dzieło recepcja / pod red. Iwony Hofman. – Lublin: 2007.
38. *Szewcowa L.* Nasz bohater nie naszych czasów. 10. rocznica śmierci Jerzego Giedroycia // *Gazeta Wyborcza*, 2010, № 213 (7031).
39. *Unger L.* Teczeki Giedroycia // *Gazeta Wyborcza*, 14.09.2010.
40. *Wiek ukraińsko-polski. Rozmowy z Bohdanem Osadczukiem* / red. A.S. Kowalczyk i B. Kerski. – Lublin: 2001.
41. *Zdziechowski M.* Pierwiastek zachowawczy w idei ukraińskiej // *Przegląd Współczesny*, 1937. – № 3-4.
42. *Zdziechowski M.* Polska po roku 1863 // *Przegląd Współczesny*, 1932. – № 3-4.
43. *Zdziechowski M.* Widmo przyszłości. – Wilno: 1939.

Włodzimierz Mokry. Jerzy Giedroyc's programme still relevant in today's Ukraine and Russia. On the 10 th anniversary of the Editor of a leading polish-émigré literary – political journal Kultura.

The analysis of Jerzy Giedroyc's achievements and activities provides us with arguments that justify the accuracy of the method he worked out for the Polish-Ukrainian dialogue, which gave the prospect of a lasting agreement.

Jerzy Giedroyc belonged to those independent Polish intellectuals of the inter-war Poland, who – similarly to M. Zdziechowski, S. Los or M. Bobrzyński – believed that the direct source of conflicts increasing over the centuries between Poland and Ukraine was in a sort of Poles' «programmed» lack of interest in Ukrainian history

and culture, and especially in independence aspirations of the Ukrainian people in the 17th – 20th centuries.

One of fundamental aims of Kultura [Culture] was to overcome the Poles' lack of knowledge about Ukraine. Both the editor and the experts writing about Ukrainian matters in Kultura paid special attention to matters important to both nations, such as recognition of Polish postwar eastern borders by Polish elites, especially by the émigré community, as well as the recognition of Ukrainians' rights to Lvov and Lithuanians' rights to Vilnius.

The changes in the awareness of Polish society which stimulated the process of the acceptance of Ukrainians' aspirations for independence and then led to the acceptance of the independent Ukrainian state in the borders established in 1991 resulted in the change of the national identity of Poles, who began to perceive Ukraine as their neighbour and partner in international relations.

Eminent Russian scholar from Moscow Lilia Shevcowa (cited in the paper after an article about J. Giedroyc in Novaya Polsha, 2010, no 9 (122) and Ukraina in Kak Viekha [in:] Odinskaya Dzerjava) claims that without the recognition and acceptance of independent Ukrainian and without the establishment of partnership relations with Ukraine, Russia will not be able to free itself from its neo-imperialist ambitions, ambitions which are destructive for Russia and threatening the security of Europe.

УДК 373.5.015.31:17.022.1

І. С. Булах, Н. М. Коробка

ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ МОРАЛЬНОГО ЗРОСТАННЯ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

У статті здійснено теоретичний аналіз наукових позицій вчених стосовно вивчення розвитку моральності особистості періоду дорослішання.

Ключові слова: *особистісне зростання, моральність, моральне зростання підлітка, період дорослішання, моральні цінності, моральні норми.*

Постановка проблеми. Процес демократизації сучасного суспільства значною мірою залежить від того, наскільки людина здатна брати на себе відповідальність за здійснювані нею вчинки у тому життєвому просторі, який твориться її особистими взаємодіями (діяльністю, взаєминами, спілкуванням).